

Невен Исаиловић

ПОМЕНИ СРПСКОГ ИМЕНА У СРЕДЊОВЕКОВНИМ БОСАНСКИМ ИСПРАВАМА*

У раду су размотрени помени српског имена у средњовековним босанским повељама и писмима (од XIII до XV века), са посебним освртом на питање постојања и постојаности традиције о српској државности у средњовековној Босни и њеним саставним деловима, као и на питања везана за језик и становништво. Утврђено је да се Срби, Србија, српски владари, српски језик, али и Рашка и рашки владари, јављају местимично, у различитим и међусобно углавном независним контекстима. Док су традиције о некадашњем државном и народном заједништву биле присутне у првој половини XIII века, најкасније од времена бана Стјепана II њихов одраз више није видљив у документима. Једино се у Хуму, који је Стјепан у потпуности освојио до 1326. године, дуго одржала првобитно етничка, а доцније друштвена подела на Србе и Влахе. Повратак српског имена у документе босанских владара након проглашења Твртка Котроманића за краља (1377) био је у вези са владарском идеологијом, али и практичним разлозима који су се тicali односа са Дубровником. Када је Твртко умро, а немањићка државност добила настављача у држави Лазаревића и, потом, Бранковића, босански краљеви су задржали титулу краља Срба (краља Рашке, у латинским исправама) и подизали дубровачке трибуне, али се нису истицали као српски владари и настављачи старих државних традиција. Босански великаши нису се у својим документима позивали на мотиве у вези са српском државношћу или народношћу. Српски језик је, пак, једини језик који се помиње у босанским исправама писаним народним језиком, с тим што се јавља у свега пет од око 430 докумената. На печатима се српско име не помиње, али је под краљевима Твртком I и Дабишом на великом печату био присутан немањићки грб, а титула краља Рашке и доцније.

Кључне речи: Босна (средњовековна), Срби, српски језик, исправе, повеље, писма, дипломатика, традиција, владарска идеологија, средњи век.

Питања везана за државне традиције, те језичку и етничку припадност средњовековне Босне веома су дуго заокупљала пажњу јужнословенских историчара, етнографа и филолога. Но, тим се питањима углав-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): њолишчки, њривредни, друштвени и њравни ѡроцеси* (Ев. бр. 177029).

ном приступало са извесним предубеђењима и са романтичарских позиција сваке од модерних нација које, као такве, у средњем веку нису биле формиране. У те сврхе су каткад коришћени и аутентични научни аргументи. Циљ овога рада је да размотри и контекстуализује помене српског имена (државе, народа, социјалне групе, језика) у средњовековним босанским повељама и писмима у раздобљу од XIII до XV века. Посебна пажња биће посвећена питању постојања и постојаности традиције о српској државности у средњовековној Босни и њеним саставним деловима, као и питањима везаним за језик и становништво. Како је то од значаја за тему и како се ради о сродним терминима, биће размотрени и помени Рашке и рашких владара. Треба још једном напоменути да се рад заснива на анализи босанских владарских и властeosких исправа, те да о истој теми говоре и други извори, односно групе извора, о којима, међутим, овде неће бити речи. Када је реч о методолошким претпоставкама, повратак изворима, уз ослањање на индукцију, показао се као бољи приступ од компарације досадашњих мишљења претежно идеолошки ангажованих научника.

На основу доступног материјала, може се утврдити да је, иако се српско име у исправама које су издали босански ауктори јавља тек местимично, прецизније око две стотине пута и то пре свега у актима упућеним Дубровнику, постојала својеврсна свест о везама босанске државе и становништва са Србијом и Србима. Не ради се само о времену проглашења краљевства и раздобљу краљевине, када је то био део династичког програма и владарске идеологије, већ и у ранијем периоду. Штавише, та свест се, пре свега, огледа у одредбама међудржавних уговора закључених са Дубровником у првој половини XIII века, док се српски језик помиње почетком XIV, а затим и почетком XV века. Босански краљеви нису само баштинили титулу краља Срба, већ су и они, али и неки обласни господари у Хуму помињали српску, рашку, хумску и босанску господу као своје претходнике на територији којом су владали.¹ Но, мора се ипак приметити да су се обласни господари у мањој мери него краљеви ослањали на српске традиције и да су радије помињали своје непосредне претке тј. чланове породице, што је било сасвим у складу са снажном улогом обичајног права и дугогодишњом државном посебношћу Босне.²

Оно што је, пре свега, потребно поновити је да се већ у једном прилично поузданом извору X века, у делу византијског цара Константина

¹ Ђирковић 1964: 346–351; 1974: 5–17; Динић 2003: 170–171.

² Исаиловић 2017: 107–110.

VII Порфирогенита *De administrando imperio*, у поглављу које се односи на Србију, Босна назива земљицом ($\chi\omega\rho\rho\iota\upsilon\upsilon$), са два насељена града. Она је била посебна *земља* у оквиру тадашње српске државе, чији су је други делови окруживали са свих страна.³ Иако су поједини историчари истицали да је Босна у састав Србије можда дошла освајањем у IX веку, што није искључено, учени цар је јасно наводи међу областима у којима живе Срби.⁴ Важно је, међутим, напоменути, да се овде ради о изворној земљи Босни – дакле простору дуж тока Миљацке и Босне, од Романије до Зенице. Вероватно је од почетка у њеном саставу била и долина Лашве тј. околина данашњег Травника.⁵ Каснији наративни извори, пре свега *Λεϊθόγιος Ποῦλα Δουκλάνινα*, чија је поузданост знатно упитнија, наводе да је краљ Бодин, крајем XI века, поново ујединио српске земље и за намесника у Босни именовано кнеза Стефана, док је у Рашку послао жупане Вукана и Марка.⁶ Према истом извору, Србија је подељена на Рашку и Босну, с тим да се потоња протеже од Дрине до Борове планине, за коју се сматрало да се налазила око тока реке Врбас или негде према Ливну.⁷ Дукљанина као извор, мада не једини, користе и каснији писци попут Мавра Орбина и Ивана Луцића Трогиранина,⁸ а на сличним основама је настала и дубровачка хроника Јунија Растића.⁹ Византијски писац Јован Кинам, говорећи о времену цара Манојла I Комнина (средина и друга половина XII века) наводи да Босну од остатка Србије одваја река Дрина и да тамошњи господар (бан) није под влашћу рашког жупана.¹⁰ Најзад, у низу папских повеља из периода од 1187. до средине XIII века наводи се и израз „*regnum Servilie, quod est Bosna*”. Но, те повеље, које се тичу права Дубровачке архиепископије, резултат су интерполације у нешто старији формулар, са циљем да се појасни да се ради о Босни, која је, можда, из папске перспективе, или према гледиштима дубровачке цркве која је сигурно утицала на ову формулацију, некада сматрана Србијом или њеним делом.¹¹ Након наведених помена, не-

³ ФЕРЈАНЧИЋ 1959: 58; MORAVCSIK – JENKINS 1967: 160–161; GOLDSTEIN 2008: 97–109. Спис *De administrando imperio* вероватно није саставио сам Порфирогенит, већ његова администрација.

⁴ ŽIVKOVIĆ 2010: 161–180.

⁵ ANĐELIĆ 1982: 9–84; MRGIĆ-RADOJIĆ 2004: 43–56.

⁶ ШИШИЋ 1928: 360–361; КУНЧЕР 2009: 162–163.

⁷ ШИШИЋ 1928: 307; КУНЧЕР 2009: 58–59.

⁸ ORVINI 1601: 211; LUCIUS 1666: 37, 51; ОРБИН 2006: 135–141, 374–379; РУДИЋ 2006: 49–51.

⁹ NODILO 1893: 25.

¹⁰ ЂЕРИЋ 1914: 36; ОСТРОГОРСКИ – БАРИШИЋ 1971: 27–28.

¹¹ СТАНОЈЕВИЋ 1902: 45–46; SMIČKLAŠ 1904: 207, 226; 1905: 274; 1906: 54, 482; ЂЕРИЋ 1914: 36–37; ВРКОВИЋ 2005: 154–156; КОМАТИНА 2016: 154, 215–216, 330, 352, 401.

посредно повезивање српске државе Немањића, базиране у Рашкој, са бановином Босном изостаје. Ове две државе надаље су се развијале самостално, а Босна је била у трајној сфери угарских претензија и утицаја, ширећи свој назив на области које је постепено укључивала у свој политички оквир.¹² Но, односи између босанских владара и Немањића неретко су били веома блиски и пријатељски и често су резултовали династичким браковима, као у време бана Кулина или краља Драгутина.¹³ Међутим, након грађанског рата између Драгутина и Милутина, на прелазу из XIII у XIV век и опредељења победничке струје Немањића да своју политику ширења усмери према југу, односи Србије и Босне постали су ривалски, обележени честим конфронтацијама, чему је свакако допринела и експанзионистичка политика бана Стјепана II, унука краља Драгутина, према деловима немањићке државе, уз благослов Угарске.¹⁴

Погледајмо сада шта нам говоре исправе проистекле из рада босанских владарских канцеларија. Први босански владар који помиње српско име био је бан Матеј Нинослав који је владао Босном у другој четвртини XIII века. У три од четири његове сачуване повеље издате Дубровнику, он дефинише правну проблематику решавања спорова наводећи да ће се спорови Срба и Влаха водити пред босанским баном, односном дубровачким кнезом: „ако верѣк Серблинъ Влаха, да се при предъ кнеземъ двбровътъкнѣ; и ако вѣрѣк Влахъ Серблина, да се при предъ баномъ, и инодѣ Влахъ и инодѣ Серблинъ да не нѣма”.¹⁵ Иако су поједини аутори наводили да се ради о утицају рашког писара или пак тврдили да су „Србин” и „Влах” странци у односу на Босанце и Дубровчане, из других извора је сасвим јасно да је, у најмању руку у том периоду, термин *Slavus* одговарао речи *Србин*, а термин *Latinus* или *Raguseus* речи *Влах*. Велики жупан Стефан Немањић у својој повељи Дубровчанима (издатој око 1214/1217. године) наводи: „И да не емае Сръблинъ Влаха безъ свѣда”, док исти пасаж у латинском преводу гласи: „Et ut Slavus non apprehendat Raguseum sine iudicio”.¹⁶ Један од Нинослављевих писара, граматик Десоје, несумњиво је имао везе са рашким писарским традицијама, али он није могао бити креатор правних одредби. Пошто су Дубровчани састављали нацрте текста, а и написали неке финалне верзије Нинослављевих повеља, могло би се оправдано спе-

¹² Ћирковић 1964а: 86–96, 108–112.

¹³ Ћирковић 1964а: 47, 75–76.

¹⁴ Ћирковић 1964а: 86–92.

¹⁵ Глушац 1912: 35–73, passim; Ђерић 1914: 37–38, 130, 154; Стојановић 1929: 6, 8, 10; Мошин и др. 2011: 140, 154, 182–183. Изам или преузам је присилна наплата дуга од дужниковог сународника (Михаљчић – Ћирковић 1999: 249–250).

¹⁶ Глушац 1912: 37; Динић 2003: 163; Мошин и др. 2011: 87.

кулисати да су они аутори оваквих израза које су користили у преписци са Немањићима као својим вишегодишњим непосредним суседима.¹⁷ Но, све и да јесу, очито је да бан Нинослав није имао никакве примедбе и никакав проблем да прихвати дефинисање својих поданика тј. становника Босне као Срба. Да су те народносне везе са протоком времена слабиле сведочи први следећи сачувани уговор о правним односима Босне и Дубровника састављен 1332. године, у време владавине бана Стјепана II, у коме се уговорне стране називају Бошњанима и Дубровчанима: „ако ли говори Бошњанин на Дубровчанина да га позове прѣдъ Дуброкчани“.¹⁸ И касније се, под истим баном, јавља термин *добри Бошњани*, који се, међутим, односио на истакнуту властелу босанске државе или појединих њених територијалних јединица – *земаља* (откуда и термин *добри Усорани*). Само наизглед необично, још неколико докумената из XV века, од којих се сви тичу Хума, помињу Србе у правном контексту, али ће о томе више речи бити нешто касније.

Када је реч о раздобљу Босанске бановине, вреди поменути на који су начин владари Босне у својим документима називали немањићке владаре. Они су их доследно звали владарима Рашке, а не Србије (Српске земље) или Срба. Тако Нинослављева повеља Дубровчанима издата око 1235. године садржи реченицу „и ако се разратите съ краљемъ съ рашкимъ, да васъ не дамъ съ всѣмъ вашимъ добиткомъ, и да ви зхранъ“, а та одредба се јавља и у касније две банове повеље.¹⁹ Такође, Стјепан II 1351. године, награђујући браћу Вукославиће, наводи њихове заслуге: „за тоу слоужбоу када бихъ оу Раси и би ми рѣвана“ и „када бише царь рашки оузель Нови мон градъ“.²⁰ Српска историографија је углавном на становишту да се ради о свесном избору босанских владара да Немањићима не признају ексклузивно право на владавину *свом Српском земљом*, јер су и себе видели делом српског корпуса, али и одвојеним државно-правним ентитетом. Чињеница да немањићке интитулације у то време углавном садрже помен Српске земље, а не Рашке, оснажују овакво тумачење, али нема довољно доказа да би се оно морало децидно прихватити, посебно када је реч о времену Стјепана II, чија би разлика између Србије и Рашке могла да се заснива на подели која је била жива у време државне подвојености под краљевима Драгутином (Стјепановим дедом) и Милутином.

¹⁷ СТАНОЈЕВИЋ 1933: 167–185, 203–218; 1934: 32–38; ИСАИЛОВИЋ 2014: 78, 160–168, 286, 305, 318, 332, 438, 460, 503.

¹⁸ СТАНОЈЕВИЋ 1902: 46; СТОЈАНОВИЋ 1929: 43–44; ПОПОВИЋ 2007: 37–39, 41, 43–44.

¹⁹ СТОЈАНОВИЋ 1929: 7–10; МОШИН и др. 2011: 142, 154, 182.

²⁰ ŠIŠIĆ 1905: 220; МРГИЋ-РАДОЉЧИЋ 2002: 81–82, 85.

Док освајање Хума 1326. године није довело до измена у босанској титулатури и дипломатичким формулама када је реч о српском имену,²¹ крај немањићког царства и освајање његових делова – као што су горње Подриње, средње и доње Полимље, Требиње, Конавли, Драчевица – од стране бана Твртка Котроманића, произвели су преокрет у босанској владарској идеологији. Тај преокрет је, идеолошки гледано, био кратког даха, али се дугорочно одразио на правна питања и дипломатичку праксу краљева Босне.²² Важно је, у вези са тим, поменути да је интитулација „господињ босански и срѣбски и сољски и подриньски и цногниць странаць босанскиць” која се среће у повељи бана Твртка Стјепану Рајковићу (издатој између 1363. и 1374. године) последица тога што је исправа сачувана у лошем препису, а оригинал више није доступан. Уместо срѣбски, на том месту треба да стоји *српски*, што је вероватно и био случај у изворнику.²³

Проглашењем Твртка за краља Срба и Босне (тачније: *кральъ срѣбљекъ и Боснѣ и Подорию и Западниць Странаць*) 1377. године, српско име доживљава своју ренесансу у исправама босанских владара, иако крајње типски и, делимично, механичким преузимањем формула и образаца из немањићког дипломатичког корпуса.²⁴ Политичка реалност и стратешка усмерања учинили су да је само Твртко био тај који је доследно успевао да прошири своју идеолошку матрицу на суседе и да до времена Косовске битке (1389) задржи извесне претензије на лидерство међу српским владарима. Док су њега готово сви савременици називали краљем Срба и Босне (односно Рашке и Босне у латинској верзији), чак и у неформалном контексту, његове наследнике су, сем у свечаним обраћањима, једноставно називали краљевима Босне, а обласне господаре и племство уопште – босанском господом, босанском властелом или, у латинским и италијанским документима, просто терминима *Bosnenses*, односно *Bosignani*.²⁵

Не улазећи у питање проглашења краљевства и обреда крунисања, већ посматрајући само дипломатичку грађу, можемо закључити да је Твртко своју владарску идеологију дефинисао кроз интитулацију и са њоме повезану аренгу у повељи издатој Дубровчанима 1378. године – „испрѣва въ вогодарованъ нѣки наць земли Боснѣ, по томъ же господѣ цнокъ Божъ сподобљ-

²¹ Хумска земља је брзо унета у банску титулу, али не и било какав помен Србије (или Рашке) која је Хумом владала практично све време од краја XII века па до 1326. године.

²² Ћирковић 1964: 343–355; Благојевић – Медаковић 2002: 234–242, 289–291.

²³ ŠURMIN 1898: 85; ŠIDAK 1975: 254–255.

²⁴ Ћирковић 1964: 343–355.

²⁵ Ћирковић 1964: 353–357.

шв ме наслѣдовати прѣстоль мѡнхъ прѣродитель, госпѡде сръбьске... мене же видештѣ землю прѣродитель мѡнхъ по нихъ оставльшв и не идѣштѣ своегѡ пастира, и ндохъ въ сръбьскю землю, желане и хоте зкрѣпити прѣстоль родитель мѡнхъ, и тѣмю шѣдшв ми вѣнчанъ быхъ богомъ дарованимъ ми вѣнцемъ на краљевство прѣродитель мѡнхъ, ѡко быти ми ѡ Христѣ Исусе благовѣрномъ и богомъ поставленъ номъ Стефанъ, краљу сръбљемъ и Боснѣ и Подлорню и Западнимъ странама, и по томъ начехъ съ богомъ краљевати и правити прѣстоль сръбьскне земле”.²⁶ Дакле, Твртко разликује Босну, као своје наследство од стрица, бана Стјепана II, и Српску земљу, државу својих предака која је остала без пастира, те је он био од Бога именован владаром и носиоцем двоструког (*суѷбои*) венца. Као што је цар Душан раздвајао Србију и Романију, тако је и Твртко раздвајао Босну и Србију. Под потоњим босанским краљевима, та дуалност се неће наглашавати, али не зато што су две целине суштински спојене, већ зато што је краљевство везано за Босну, док је српска државност стављена у други план јачањем суседне Деспотовине, као и услед центрифугалних тенденција босанског племства.

У истом документу, Твртко наводи да Дубровчанима потврђује законе, слободе и уговоре које су имали са његовим претходницима – са господом босанском, односно са господом рашком и српском. И та подвојеност касније неће бити наглашавана, сем у ретким, конкретним случајевима. Краљ је такође везао за себе и своје наследнике примање тзв. Српског дохотка, докле год Котроманићи поседују земљу приморску – Требиње, Конавле и Драчевицу, које је Твртко непосредно пре крунисања одузео Балшићима који су их били запосели после расапа Николе Алтомановића (1373) – „да даю краљевствв ми дохоткъ сръбьски по законъ кон съ давалѣ госпѡде сръбьскон”.²⁷ Ту одредбу су, у своје потврднице Тврткове повеље, уносили и потоњи босански краљеви, али у измењеном облику, без помињања наведене три области, а сачувана су и бројна писма и признанице о потраживању Српског дохотка из раздобља 1392–1438. Тај дохотак (трибут) се некада експлицитно називао Српским, а некада и Светодмитарским јер се давао најкасније о Митровдану.²⁸ На крају Тврткове повеље из 1378. године, краљ као своје прародитеље и родитеље поми-

²⁶ Стојановић 1929: 76–77; Ћирковић 1964: 343, 345–346, 348, 351–353; Lovrenović 2012: 112, 120–134; Јечменица 2015: 121, 125; Dautović – Dedić, 2016: 229–236.

²⁷ Стојановић 1929: 78–79; Михаљчић – Ћирковић 1999: 746–748; Вавић 2000: 243; Динић 2003б: 728–729, 733–739; Рудић 2009а: 219–223; Јечменица 2015: 122–123, 126.

²⁸ Стојановић 1929: 78–79, 174–176, 241, 423, 426, 507, 511, 515, 556; 1934: 117, 163; Фостиков 2006: 191–192, 195; 2008: 130–133; Рудић 2007: 171, 173, 182; 2009: 156–157, 159; Јечменица 2008: 53–74; Михаљчић 2008а: 166, 168, 173; 2009: 124, 126; Фостиков – Исаиловић 2013: 93–94.

ње господу српску и босанску, наводећи у потпису најчешћу скраћену титулу – „Стефанъ Тврѣткѡ въ Христа Бога краљъ Срѣбленѣи и Боснѣ и Приморноу”.²⁹

Ова повеља, коју је саставио логотет Владоје, придошлица из Рашке, постала је основ свих каснијих босанских краљевских исправа издатих Дубровнику, а, у појединим аспектима, и многим другим дестина-тарима. У скоро свим свечаним интитулацијама јављали су се Срби и Босна, а у неким и територијалне целине босанске државе – *земље*.³⁰ Тек од краља Томаша у најсвечанију титулу улазе у Хрвати и Далмација (краљ Срѣбленѣи, Босни, Приморноу, Хвѣмьскии земли, Далмацини, Хрѣватомѣ, Дониѣи Краѣмѣ, Западниѣи Странаѣмѣ, Усорѣ, Солн, Подрињю и к томѣ), а само се у једном нацрту уговора Тврѣтка и Дубровчана из 1387. наводи титула: „господина Стефана Тврѣтѣ ка милостию божиюѣ краља босанскога и срѣпскога”.³¹ Приликом спора са Дубровчанима око солана у граду Светог Стефана (Новом) у Драчевици (1382), Тврѣтко се, опет кроз перо логотета Владоја, позива само на своје српске и рашке претке, Свете краљеве и цареve који су прописали где се со може продавати у приморју.³²

И после Тврѣтка, када су обнављани споразуми са Дубровником, била је, уз мање варијације, редовна формулација: „да потврѣдимо, встановитиѣмо все покеле и записаниѣ, добре законе и слободѣштине, кое св имали с прѣво бивѣшомѣ господомѣ срѣпскомѣ, рашькомѣ и босаньскомѣ”. Босански владари су тиме наступали као наследници српских претходника који су владали дубровачким залеђем, али нису истицали српску државност коју је преузела Деспотовина.³³ Да је поменутих варијација било, потврђује нпр. чињеница да је приликом продаје Сланског приморја, краљ Остоја навео да су том жупом владали његови прародитељи, господа рашка и босанска.³⁴ Са друге стране, наводило се да, са краљем, ове законе потврђује *русѣи босански*, дакле Босанско краљевство, а не више Српска земља или Рашка.³⁵ Упркос томе, позив на све претходнике опстаје као трајни дипломатички елемент, а могу се уочити и друге варијанте у редоследу или броју поменутих елемената – нпр. Тврѣтко II 1405. на прво место ставља

²⁹ Стојановић 1929: 82–83, 85, 175, 420, 423, 426, 513; Ћирковић 1964: 353–354; Јечменица 2015: 124, 127, 130.

³⁰ Исаиловић 2014: 319–350.

³¹ Miklosich 1858: 438; Ђерић 1914: 147; Стојановић 1929: 86–87; 1934: 117, 121, 162; Ћирковић 1964: 360–361; Рудић 2009: 161; 2015: 61, 63.

³² Стојановић 1929: 84–85; Ћирковић 1964: 348, 353; Рудић 2009а: 225–226; Драгичевић 2010: 71–73; Lovrenović 2012: 134; Исаиловић 2015: 250–251.

³³ Стојановић 1929: 78, 173, 421, 425, 438, 491, 506, 555; Ћирковић 1964: 350–351; Рудић 2006: 49; 2009а: 219–223.

³⁴ Стојановић 1929: 421; Михаљчић 2008: 125, 127.

³⁵ Динић 2003а: 232–234, 270–298.

господу босанску, Стјепан Остојић у повељи из децембра 1419. помиње само српске и босанске претке, а то чине и краљ Томаш 1444, те његов син Стјепан Томашевић 1461. године.³⁶ Привремено Твртко II Твртковић, на почетку своје друге владавине, а затим и Стјепан Томашевић, свечани потпис скраћују тако да се у њему изриком помиње само Босна – нпр. „Шефанъ Степанъ, кожноуъ милостиуъ краљъ босаньски и к тоуъ”.³⁷ Томаш 1451. помиње само босанске краљевске претке, што је вероватно последица конкретног контекста, а не одустајања од уобичајене формуле у којој се помињу и српски преци.³⁸ Да ли су све ове варијације увек биле последица конкретног контекста или тек непрецизног преузимања формулара, остаје питање које треба истражити неком другом приликом.

У латинској титулатури, Срби се не помињу, већ се народносна одредница замењује територијалном и то у облику *Раука* тј. *Rascia* (*Rassia*, *Raxia*). Тако краљ Твртко преузима термин који се у дотадашњој босанској дипломатичкој пракси користио да означи државу Немањића.³⁹ Разлог томе није морала бити само његова претензија да буде наследник својих рашких предака, већ и чињеница да је Србија била део угарске владарске титуле, а Твртко тада није желео да навлачи гнев краља Лајоша Великог, посебно имајући у виду да је вероватно да је Лајош био сагласан са његовим крунисањем.⁴⁰ У скоро свим сачуваним латинским интитулацијама од 1385. до 1457. босански краљеви се називају „Rex Rasciae, Bosne, Maritimarum partium”, мада су постојале и сведеније и раскошније титулатуре.⁴¹ Док су Дубровчани у две своје белешке из 1378. и 1385. Твртка једноставно назвали „rex Rassie”, дотле су његови наследници у неформалној комуникацији Дубровчана били само „rex Bosne”, јер је то постала политичка реалност. На сличан начин се одвијала и комуникација са Венецијом, с тим што је тамо Рашка дуже одржала примат.⁴² Касније, краљ Томаш у свом писму херцегу Милана из 1459. године владара Деспотовине назива „despotus Rascie”, очито не сматрајући да то задире у његове претензије.⁴³ Исти Томаш у словенској повељи великом логотету Стефану Ратковићу из 1458. (коју је, заправо, писао сам Ратковић) јасно разликује *наш русаї* тј. Босанско краљевство и

³⁶ Стојановић 1929: 491, 557; 1934: 116, 163; Рудић 2009: 156, 158–159, 161; 2009а: 229; Михаљчић 2011: 77–78, 81–82.

³⁷ Стојановић 1929: 503, 505, 509; 1934: 165; Рудић 2009: 158, 160.

³⁸ Стојановић 1934: 118.

³⁹ Ћирковић 1964: 353–354, 356; Динић 2003: 166–171.

⁴⁰ Ћирковић 1964: 354, 357.

⁴¹ Šišić 1938: 188; Ћирковић 1964: 356–357; Исаиловић 2014: 330–331.

⁴² Ћирковић 1964: 349, 354, 356–357; Јечменица 2008: 62–63.

⁴³ NAGY – NYÁRY 1875: 49–50.

српско ѿсѿодсѿиво тј. Деспотовину: „изволи Богъ по насъ господовати в Срѣбскоу госпоцтвѣ и в рѣсагѣ Кралеѣства босанскога...кога изволи Богъ господара бити в Срѣбскоу госпоцтвѣ или в Босанскоу кралеѣствѣ”.⁴⁴ Хрвоје Вукчић се у неколико латинских повеља из 1402. назива „*regnum Rascie et Bosne summus [supremus] vojvoda*”. У другим његовим повељама, латинским и ћирилским, Рашка се не помиње, као ни Србија.⁴⁵

Када је реч о обласним господарима и босанском племству, чија се дипломатичка пракса може пратити од последњих деценија XIV столећа, а у већој мери током XV века, да се приметити да махом изостају помени српског имена (Срба, Србије, Рашке) у њиховим исправама. Они су своје традиције везивали пре свега за чланове својих породица, своје моћне претходнике, али и за припадност највишем племству босанске државе тј. босанског русага.⁴⁶ Готово никога од њих нису интересовале српске државне традиције, нити владарска идеологија какву су осмислили Котроманићи под Твртком I. Они су се пре ослањали на поредак који је постојао од времена бана Стјепана II Котроманића, у коме су водећи племићи били *добри Бошњани*, *добри Усорани* итд. и чланови сабора као једне од водећих државних установа.⁴⁷

Но, постоје одређени и специфични изузеци и то искључиво на простору који је до проширења Стјепана II с почетка XIV века припадао држави Немањића – у Хумској земљи. Иако је ова територија успешно интегрисана у босанску државу, неке старе, пре свега правне традиције остале су живе.⁴⁸ Тако се нпр. у повељи хумске господе, браће Бјељака и Радича Санковића, из априла 1391. године, у заклетвеној формули јављају њихова крсна имена Свети Јурај (Ђорђе) и Свети Арханђел Михаило, док се у диспозицији помињу заслуге Дубровчана за господу рашку, босанску и хумску, а посебно за Санка (оца браће Санковића), те неправично одузимање Конавала Дубровчанима од стране господе рашке и хумске пре више стотина година.⁴⁹ Месец дана касније, војвода Радич је Дубровчанима потврдио слободе које су уживали од „господе српске и босанске и хумске”.⁵⁰

⁴⁴ РАЌКИ 1867: 158.

⁴⁵ ŠIŠIĆ 1938: 183, 185, 189.

⁴⁶ ИСАИЛОВИЋ 2014: 322–323, 326–328, 370–372, 385–388; 2017: 107–110.

⁴⁷ ЋИРКОВИЋ 1964: 365–367; ДИНИЋ 2003а: 232–269; ДЖАЈА 2006: 109–120.

⁴⁸ ЋИРКОВИЋ 1964а: 88–92.

⁴⁹ СТОЈАНОВИЋ 1929: 124, 126; ВАВИЋ 2000: 244–245; МИШИЋ 2008: 115–120; LOVRENOVIĆ 2012: 191–192, 207.

⁵⁰ СТОЈАНОВИЋ 1929: 127; СМИЉАНИЋ 2008: 78.

Кнез Гргур Вукосалић Николић, потомак побочне гране Немањића из Попова Поља, ослобађајући Дубровчане од наметнуте царине 1418. године каже: „ѣ кнезь Гръгърь Вукосаликъ даю ва съвидинне всакомъ, како по наводу зла чловика поставихъ при Цтеномъ на Заблаткъ царинъ, тко годи греде в Стонъ или Дѣвровчанинъ или Блахъ или Срѣблинъ или тко нини, и такође и Стона, да плаћа царинъ”.⁵¹ Овде се већ ради о правној категорији у којој се назире новија, друштвена подела становништва у Босни, односно у Хуму. Влах више није идентичан са Дубровчанином, већ представља припадника посебне социјално-привредно-правне скупине која, заједно са Србима, живи на територији кнеза Гргура.⁵² О присуству Влаха на простору данашње Херцеговине у XIV и XV веку већ је доста писано у историографији.⁵³ Сличну одредбу сусрећемо и у повељи Јурја Војсалића за браћу Јурјевиће-Радивојевиће из 1434. године: „градъ Вратарь...Нови...Крвшеваць с владаниемъ и з дрѣжаннемъ, с правими мѣѣди и котари и в всемъ в чедъ ихъ застасю, в дрѣжанью или Срѣблинъ или Блахъ”.⁵⁴ Дакле, људи на земљама Влатковића у западном Хуму се такође деле на Србе и Влахе. Треба притом поменути да су и Војсалићи и Јурјевићи били католици и да се као гаранти даровнице помињу фрањевачки викар и фратри.⁵⁵ Занимљиво је да се готово у исто време (1436) у пограничним деловима Хрватске тј. у Цетинском кнештву обнављају стари влашки закони, наводно с почетка друге

⁵¹ Глушац 1912: 41–42; Ђерић 1914: 15–16; Стојановић 1929: 541; Исаиловић 2015: 249–250; Крстић 2016: 27–28.

⁵² Михаљчић, Ђирковић 1999: 86–87, 206–207; Порчић 2006: 96–97; Крстић 2016: 30, 35. Реч *влах* је, по свему судећи, првобитно означавала странца, другог. Још увек није разјашњено са којим се све значењима ова реч јавља у југоисточној Европи током средњег века. Назначено је да је у XIII веку, у српско-дубровачкој и босанско-дубровачкој правној кореспонденцији термин Влах означавао Дубровчанина. Касније то није био случај. Иако порекло балканских Влаха није утврђено, тренутно већинско становништво је да се ради о славизованим остацима предсловенског романског (и романизованог) становништва или познијим досељеницима који су, такође, временом примили словенски језик и углавном се асимиловали. Према сачуваним траговима тзв. влашког законодавства, они су, и после славизације, представљали специфичну друштвену групу номадског карактера, која се бавила претежно сточарством и ратовањем. Многи Власи су постали седентарни крајем средњег века, али су задржали посебан статус. У рано османско време, независно од порекла, популација је била статусно подељена на рају (пољопривредно становништво које је, у начелу, договало натуралне дажбине) и влахе (становништво са обавезом ратовања и привилегијом да плаћа новчани порез – филурију).

⁵³ KURTOVIĆ 2011: 647–695.

⁵⁴ MIKLOSICH 1858: 378; Глушац 1912: 42; Ђерић 1914: 16, 26–27; Смиљанић 2011: 120, 122–123.

⁵⁵ MIKLOSICH 1858: 378–379; АНЋИЋ 1999: 73–74, 151–154; БЛАГОЈЕВИЋ – МЕДАКОВИЋ 2002: 291–292; КОРАЋ 2008: 87, 147–148; Смиљанић 2011: 121, 123, 129–130.

половине XIV века, у којима се поред Влаха и Хрвата помињу и Срби, и то у краткој одредби: „и Србљинъ да не море отдати на Влаха, ни Влахъ на Србљина и да ни мѣх ници кѣѣа”.⁵⁶

Опште је познато да је 1448/1449. дотадашњи велики војвода Стјефан Вукчић Косача постао херцег. Неколико месеци његова титула се везивала само за територије којима је владао – Хум, Приморје и Дрину, да би се касније назвао „херцегом од Св. Саве”, позивајући се на култ српског светитеља чије се гробно место, у манастиру Милешеви, налазило у Косачиној области.⁵⁷ Његов син, Владисав Херцеговић, у уговору који је против оца склопио са Дубровчанима 1451. године, осврће се на традиције српске власти на својој територији наводећи: „ни да могъ стинити габелъ оѣ продае солн нигдиръ в сѣмъ нашѣмъ котаръ разма оѣѣ онихъ, гдн сѣ нареднаа господа стара прѣва босанска и срѣпска, а тон естъ едно на Дривихъ а дрѣго в Дѣвровникъ, третне в Которъ, четвѣрто в Зѣти в светога Срѣѣа на Бѣани”.⁵⁸ У истом документу, опет се, као и у исправама Николића и Војсалића, говори и о становништву у Хуму и горњем Подрињу: „да нѣсамъ волианъ ни да могъ никадарѣ забранити ни вставити ниѣдне моѣ люди ни Влахе ни Срѣбле слободно ходити в Дѣвровникъ трѣговати тако солн како нне трѣге и сѣ нне своѣ послѣ слободно оѣрлати”.⁵⁹ И херцег Стјефан, у мировном уговору са Дубровником из 1454. године, наводи сличну одредбу: „тко се годѣ зговорн Дѣвровѣанинъ али трѣговаѣ дѣвровѣачки за понесѣње карвана али кога годѣ поноса, да га нне волианъ срѣѣѣи дрѣги ни Влахъ ни Срѣбинъ до мѣста, докла се они бѣѣ нандинѣ, тко ѣ из нашега рѣсага поносникъ, а слѣга ѣ нашъ”.⁶⁰ Треба поменути и да се на истој територији, у једној дубровачкој пресуди из 1447. која се тиче Требиња, помиње по 12 српских и дубровачких кметова, те по један дубровачки и српски пристав.⁶¹ Две категорије становништва – Власи и Срби – у средњем веку су се можда и етнички разликовале, али се у османском периоду радило о чисто статусној подели. Термини су се, међутим одржали. Ајаз-паша, херцеговачки санѣак-бег, 1481/1482. године такође дели становништво своје територије на Влахе и Србе – „всаке вѣрѣсте люѣѣмъ Влахомъ и Срѣблемъ, свѣдн малним и голѣним”.⁶² И порески регистри (дефтери) у Хер-

⁵⁶ ŠURMIN 1898: 434; Глушац 1912: 42; Ђерић 1914: 16, 27.

⁵⁷ Стојановић 1934: 63–66; Ђирковић 19646: 106–108; Благојевић – Медаковић 2002: 292–297.

⁵⁸ Стојановић 1934: 126; Рудић 2009а: 227; Исаиловић 2015: 245.

⁵⁹ Глушац 1912: 42; Ђерић 1914: 17, 27, 131; Стојановић 1934: 126; Исаиловић 2015: 245.

⁶⁰ Ђерић 1914: 17, 131; Стојановић 1934: 74; Рудић 2009а: 229–230; Исаиловић 2015: 245–246.

⁶¹ Ђерић 1914: 16; Стојановић 1934: 442.

⁶² Ђерић 1914: 131, 160; Стојановић 1934: 349.

цеговачком санџаку делили су се на влашке (*eflak*) – за становништво у влашком статусу и српске (*sirp, surf*) – за становништво у рајинском статусу.⁶³ Слична термилошка подела није постојала у другим суседним санџацима – у њима се термин *raja* није поистовећивао са термином *Срби*.

Српско име се помиње и у инскрипционо-промулгационој формули од 1430-их до 1450-их година и то искључиво у исправама обласних господара Косача и Павловића. Наиме, стандардна формула је подразумевала давање на знање садржаја документа свим заинтересованим странама. Обично се радило о краткој формули, али је она каткад попримала раскошан облик. У њој су на првом месту навођени, у зависности од тренутних околности, угарски, турски или римско-немачки владар, након тога босански, а затим и остали, међу којима су прво место заузимао господин српски или господа српска.⁶⁴ Такви примери се срећу у документима издатим Дубровчанима – у повељи Радосава Павловића из 1432, Стјепана Вукчића Косаче из 1435, браће Драгишића из 1437. и 1438, Иваниша Павловића из 1442. и Петра и Николе Павловића из 1454. године⁶⁵ – нпр. „даю на видѣнѣе всакоуѣ чловѣку малому и великому, прѣдъ кога се изнесе сен записанѣе наше отворенно али прѣдъ прѣсвѣтлѣму господиному цесарому римѣсцѣму и кралему угарсцѣму али прѣдъ царемѣ тврсцѣму а или прѣдъ краљу босанскога а или инога Бошнанина али прѣдъ господина српскога а или латинина а или ине врьсте чловѣка” (1435) или „али би прѣдъ господина цара тврсковога а или прѣдъ господина краља угрсковога а или прѣдъ господина краља Тврѣтка босансковога али инога Бошнанина а или господина српсковога а или латинина а или ине врьсте чловѣка” (1432) или, пак, „или прѣдъ конемѣ царемѣ а или прѣдъ конемѣ кралемѣ босаньсциемѣ а или прѣдъ господѣ српьскѣ а или прѣдъ господѣ босаньскѣ а или прѣдъ господѣ латинскѣ али прѣдъ кога годне чловѣка сеган свѣта врьсте велика а или мала” (1437).⁶⁶ Како се сличне формулације јављају и у дубровачким документима, вероватно се радило о преузимању типског формулара.

Српски језик је једини језик који се помиње у босанским повељама писаним на домаћем језику, али само у пет од око 430 сачуваних исправа.⁶⁷ Први његов помен потиче из Стонске повеље бана Стјепана II (1333),

⁶³ ĐURĐEV i dr. 1957: 150; KURSAR 2013: 125–127. Занимљиво је да је у „Српском (рајинском) дефтеру санџака Херцеговина” из 1585. године махом пописано исламизовано становништво, а у „Влашком дефтеру” из исте године махом православно и католичко.

⁶⁴ ИСАИЛОВИЋ 2014: 356–357.

⁶⁵ Стојановић 1929: 620; 1934: 35–36, 94, 96–97, 100, 148; Поповић 2011: 138, 141–142; Рудић 2013: 105–106, 109–110, 112–113; 2016: 103, 106.

⁶⁶ Стојановић 1929: 620; 1934: 35–36, 94; Рудић 2013: 105–106.

⁶⁷ ИСАИЛОВИЋ 2014: 246–249.

која је добрим делом заснована на дубровачком поднеску краљу Душану, а сама одредба гласи: „А тодѣи св . . повелле еднако двѣ латински, а двѣ српски“, а у латинској верзији „Et de predictis omnibus facta et scripta sunt quatuor privilegia simile unum alteri, duo scripta in gramatica latina, et alia in sclavonico“.⁶⁸ Ова повеља је, и након банове прераде, свакако била под утицајем дубровачког нацрта, али опет остаје стари аргумент – Стјепан II би променио одредбу о називу језика да ју је сматрао нетачном или неадекватном.⁶⁹ Седамдесетак година касније, посланик Сандаља Хранића Косаче, Прибисав Похвалић, у четири својеручно исписана документа, у прилично слободној форми, више пута је навео да је написао „српски лист“, односно „српски писан лист“. Ради се о записима из 1407. и 1411. који се односе на документе из 1406, 1407, 1410. и 1411. године – „овѣ листъ...с дрѣзидѣ листомѣ срѣпциидѣ“, затим „дрѣгги листъ кон за овиди иде српски естѣ писанѣ“ и, најзад, „и довоидѣ рѣкомѣ записѣю овѣи листѣ српски“.⁷⁰ У старијој литератури истицано је да је он, иако икавац и вероватно католик, свој језик називао српским. Важније је, можда, питање да ли је био Хумљанин. Но, како није могуће утврдити све чињенице, треба констатовати да је Прибисав, у својеручним белешкама, експлицитно и више пута, помињао српски језик.

У латинским повељама се језик који се користи у Босни назива *lingua sclavica*, *lingua slavonica*, *sclavonesco* и такав се назив сусреће 21 пут у босанском дипломатичком корпусу.⁷¹ У Дубровнику је то био латински назив за српски језик, о чему нпр. сведочи чињеница да су поједини писари били упоредо називани днакъ српски и *scribanus slavonescus*.⁷² Такође, у XV веку, термин *Sclavonia* Дубровчанима редовно означава Српску деспотовину, а и раније се односио преваходно на Србију.⁷³ У Венецији, па и другим деловима Италије, *lingua sclavica* се односи на све јужнословенске језичке варијанте, а у босанској конотацији понекад

⁶⁸ СМІСКИЛАС 1912: 79, 81; ГЛУШАЦ 1912: 66; ЂЕРИЋ 1914: 39; СТОЈАНОВИЋ 1929: 46; ЛЕЧМЕНИЦА 2010: 34, 36, 38–39, 43.

⁶⁹ ИСАИЛОВИЋ 2014: 246–247.

⁷⁰ ГЛУШАЦ 1912: 66–67; ЂЕРИЋ 1914: 15, 130–131; СТОЈАНОВИЋ 1929: 337–339, 346, 348.

⁷¹ ИСАИЛОВИЋ 2014: 246.

⁷² ЈИРЕЋЕК 1904: 201–208; ЂЕРИЋ 1914: 30, 130–131, 144–145; СТАНОЈЕВИЋ 1923: 55–65; СТОЈАНОВИЋ 1929: 103; 1934: 443; НЕДЕЉКОВИЋ 1983: 101–115; ДИНИЋ 2003: 163; ИСАИЛОВИЋ 2014: 246. Постоји један пример где се, у акту написаном на народном језику, тај језик не назива српским, већ словинским. Ради се о дубровачком писму у коме се реферише на „јданѣ записѣ реченога господина херѣцѣга [Хрѣвога] писанѣ словински“ (ЂЕРИЋ 1914: 143; СТОЈАНОВИЋ 1929: 551).

⁷³ ДИНИЋ 2003: 162–164, 170; РУДИЋ 2006: 49.

се користи и израз *lingua serviana* као нпр. на нешто познијој белешци на полеђини повеље Сандаља Хранића издате Венецији 1423. године.⁷⁴

Занимљиво је да су и Брачани, Трогирани и Шибенчани своје заклетве краљу Твртку из 1390. године издали у два примерка – на латинском и на словенском језику.⁷⁵ Оне, нажалост, нису сачуване, па не знамо да ли је, као што би се могло очекивати, тај језик у повељи на вернакулару био назван хрватским. Најзад, вреди поменути и случај који је ушао у бројне прегледе историје хрватског језика, иако је резултат погрешке у издању. Наиме, Симе Љубић је у једном свом ранијем делу навео да је босански бан Стјепан II 1347. од папе тражио да му пошаље франчевачке мисионаре „sroatice non ignaros” (који знају хрватски), али у документу заправо стоји „sclavice non ignaros” (који знају словенски), а тако га је и сам Љубић објавио свега неколико година доцније у својој знаменитој збирци *Listine*.⁷⁶ Босански језик, у то време, помињу само странци (пре свега Италијани који су деловали у Италији или у приморским градовима источне обале Јадрана) и који су, из своје перспективе, могли сматрати да се у Босни говори босански језик. Тако је нпр. у Маркама сачувана занимљива нотарска белешка о човеку „scientis linguam latinam, bossinensem et sclavonicam”, док је један которски нотар 1436. прибележио да се извесна робинја, после крштења, латинским језиком звала Марта (или Марка, према читању Соловјева), док се раније на босанском звала Дјевена (Ђевена).⁷⁷

На самом крају треба рећи да босански владарски и великашки печати као саставни део многих исправа, нису у својим легендама садржавали помен српског имена, али јесу латинску, територијално одређену варијанту *Rascia*, закључно са краљем Стјепаном Остојићем (осим за велики печат).⁷⁸ Од краља Твртка II се на мањим печатима помиње само

⁷⁴ Стојановић 1929: 328–331; Чремошник 1940: 127; ŠUNJIĆ 1996: 159.

⁷⁵ SMIČIKLAS i dr. 1981: 298, 307; ANČIĆ 1985: 136; ИСАИЛОВИЋ 2011: 36–37, 39, 41.

⁷⁶ ЉУБИЋ 1864: 225; 1870: 443.

⁷⁷ СОЛОВЈЕВ 1926: 203; СТЕПЧЕВИЋ – КОВИЈАНИЋ 1955: 319; ŠUNJIĆ 1996: 386–387; 2010: 38, 40–41. Са развојем хуманизма у Италији, за некадашњи словенски језик појавили су се бројни термини као што су илирски, делматски, али су се помињали и српски, хрватски, босански. Са падом јужнословенских држава под османску власт, југоисточна Европа је прошла кроз кризу перцепције балканских идентитета. Тако је нпр. занимљиво приметити да су потомци херцеговачких Косача, дакле властела пореклом из полунезависне области Босанског краљевства, крајем XV и почетком XVI века називани час Рашанима (*Rasciani*), час Угрима (*di nation Hungaro*), час Хрватима (*Corvato*). Најређе су повезивани са матичном Босном (ИСАИЛОВИЋ 2014: 250).

⁷⁸ ANDELIĆ 1970: 21–41.

Босна, док се до тада помињала само Рашка.⁷⁹ Са друге стране, Твртко је, после крунисања за краља Срба и Босне, на великом двостраном печату, у леви грбовни штит који окружује лик владара на престолу поставио хералдички мотив двоглавног орла. Исти печат, са изменом имена, користио је и краљ Дабиша.⁸⁰ Краљ Остоја, међутим, избацује и двоглавог орла и хералдички грб краљевског дома Котроманића (дијагонална греда са љиљанима) и замењује га крунама у оба штита. Тај мотив задржавају и његови наследници.⁸¹ Косаче као господари Хума, на својим печатима помињу Хумску земљу и херцештво Светог Саве, али не српско (или рашко) име, а слично чине и хумски Влатковићи.⁸² Павао Анђелић је сматрао да је грб Санковића заправо стилизовани монограм Хума, иако се неки други истраживачи не слажу са њим.⁸³ Николићи у Попову имали су једноглавог орла на свом грбу, као и ранији огранци Немањића који су управљали Хумом, а то је вероватно била и представа на једном слабо очуваном печату бана Нинослава из прве половине XIII века.⁸⁴

Када се све изложено узме у обзир, може се закључити да се помени српског имена у босанским исправа срећу у одредбама обичајног права (у раном периоду у Босни, а доцније у Хумској земљи – уз термилошке разлике), у поменима становника и група становништва које су насељавале средњовековну Босну и њене саставне делове, у формулама везаним за краљевску владарску идеологију Котроманића и правну регулативу преузету из немањићких повеља Дубровчанима (после 1377. године), у промулгационо-инскрипционим формулама исправа обласних господара, те у ретким поменима језика. Рашка је прво била назив за државу Немањића, а касније латински територијални парњак народносној одредници (Срби) у словенској интитулацији босанских краљева. На основу тематске, хронолошке и ауторске дистрибуције ових помена, можемо закључити да је у Босни, у најмању руку међу владарима, постојала свест о некадашњем јединству са старом српском државом и општој припадности корпусу српског народа, у домену становништва, језика и неких аспеката обичајног права. Та свест је временом постајала све мања, због разлика у политичком и друштвеном развоју, али се најдуже одржала у Хуму и оним деловима Босне који су били у саставу Ср-

⁷⁹ Исто, 21–22, 33, 36, 41–46.

⁸⁰ Исто, 23–33.

⁸¹ Исто, 36–38.

⁸² Исто, 65–82.

⁸³ Исто, 62–65.

⁸⁴ Исто, 9, 60–62.

бије до XIV века. Неспорно независан развој босанске државе најкасније од XII века (са зенитом у XIV веку) је, у државотворном смислу, свео српско име, односно Србију и Србе, тек на један симболички елемент владарске идеологије краљева из династије Котроманића, посебно након смрти Твртка I. Важно је констатовати и да је Босна током векова знатно проширила своје границе, залазећи како у српски, тако и у хрватски етнички простор, интегришући их, са мање или више успеха, у своје државно-правне оквире. У времену позног средњег века, када су државе биле примарни носиоци суверенитета и основни фактори припадности, Босански русаг је, у наведеном смислу, имао свој политички идентитет, а Српска деспотовина, као најближи наследник немањићке државе, са свим други.⁸⁵

ИЗВОРИ

- ДРАГИЧЕВИЋ 2010: Павле Драгичевић. Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини. *Грађа о прошлости Босне* 3, 69–80.
- ИСАИЛОВИЋ 2010: Невен Исаиловић. Повеља краља Стефана Остоје Сплићанима. *Сџари српски архив* 9, 167–186.
- ИСАИЛОВИЋ 2011: Невен Исаиловић. Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику. *Грађа о прошлости Босне* 4, 31–47.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2008: Дејан Јечменица. Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу. *Грађа о прошлости Босне* 1, 53–74.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2010: Дејан Јечменица. Стонска повеља бана Стефана II Котроманића. *Грађа о прошлости Босне* 3, 29–46.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2015: Дејан Јечменица. Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику. *Сџари српски архив* 14, 115–142.
- КРСТИЋ 2016: Александар Крстић. Повеља кнеза Гргура Вукосалића којом укида царину пред Стоном. *Грађа о прошлости Босне* 9, 21–36.
- КУНЧЕР 2009: *Gesta regum Sclavorum*. I. Превела Драгана Кунчер. Београд: Историјски институт.
- МИХАЉЧИЋ 2008: Раде Михаљчић. Повеља Стефана Остоје Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне* 1, 123–135.
- МИХАЉЧИЋ 2008а: Раде Михаљчић. Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику, *Сџари српски архив* 7, 163–173.
- МИХАЉЧИЋ 2009: Раде Михаљчић. Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку. *Грађа о прошлости Босне* 2, 123–127.
- МИХАЉЧИЋ 2011: Раде Михаљчић. Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје. *Грађа о прошлости Босне* 4, 75–88.
- МИШИЋ 2008: Сениша Мишић. Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику. *Сџари српски архив* 7, 113–127.
- МОШИН и др. 2011: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Књига 1 (1186–1321). Београд: Историјски институт.

⁸⁵ ЋИРКОВИЋ 1964: 361; СПРЕМИЋ 1994: 535–546; ТОШИЋ 2011: 185–189; ИСАИЛОВИЋ 2011а: 209–213.

- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2002: Јелена Мргић-Радојчић. Повeља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу. *Сѣтари српски архив* 1, 79–92.
- ОРБИН 2006: Мавро Орбин. *Краљевство Словена*. Зрењанин – Београд: Sezam Book, 2006².
- ОСТРОГОРСКИ – БАРИШИЋ 1971: *Византијски извори за историју народа Јуџославије*. 4. Обрадили Георгије Острогорски и Фрањо Баришић. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт.
- ПОПОВИЋ 2007: Раде Поповић. Повeља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника. *Сѣтари српски архив* 6, 35–54.
- ПОПОВИЋ 2011: Раде Поповић. Повeља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима. *Грађа о њрошлости Босне* 4, 137–149.
- ПОРЧИЋ 2006: Небојша Порчић. Повeља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива. *Сѣтари српски архив* 5, 83–98.
- РУДИЋ 2007: Срђан Рудић. Повeља краља Стефана Дабише Дубровнику. *Сѣтари српски архив* 6, 167–182.
- РУДИЋ 2009: Срђан Рудић. Повeља краља Стефана Томашевића Дубровнику. *Грађа о њрошлости Босне* 2, 153–168.
- РУДИЋ 2013: Срђан Рудић. Потврде браће Драгишић да су подигли свој део од поклада Сандаља Хранића. *Грађа о њрошлости Босне* 6, 103–117.
- РУДИЋ 2015: Срђан Рудић. Повeља краља Стефана Томаша Доротеји Благајској. *Грађа о њрошлости Босне* 8, 59–72.
- РУДИЋ 2016: Срђан Рудић. Повeља војводе Петра и кнеза Николе [Павловића] Дубровнику из 1454. године. *Грађа о њрошлости Босне* 9, 101–117.
- СМИЉАНИЋ 2008: Аранђел Смиљанић. Повeља војводе Радича Санковића Дубровчанима. *Грађа о њрошлости Босне* 1, 75–86.
- СМИЉАНИЋ 2011: Аранђел Смиљанић. Повeља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима. *Грађа о њрошлости Босне* 4, 117–135.
- СОЛОВЈЕВ 1926: Александар Соловјев. *Одабрани сјоменици српској њрава: од XII до XV века*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- СТОЈАНОВИЋ 1929: Љубомир Стојановић. *Сѣтаре српске њовеље и њисма*. I/1. Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- СТОЈАНОВИЋ 1934: Љубомир Стојановић. *Сѣтаре српске њовеље и њисма*. I/2. Београ – Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- ФЕРЈАНЧИЋ 1959: *Византијски извори за историју народа Јуџославије*. 2. Обрадио Божићар Ферјанчић. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт.
- ФОСТИКОВ 2006: Александра Фостиков. Четири писма краљице Јелене Дубровачкој општини о босанским дохоцима. *Сѣтари српски архив* 5, 187–206.
- ФОСТИКОВ 2008: Александра Фостиков. Четири писма босанског краља Стефана Дабише дубровачкој општини о босанским дохотцима. *Сѣтари српски архив* 7, 129–139.
- ФОСТИКОВ – ИСАИЛОВИЋ 2013: Александра Фостиков, Невен Исаиловић. Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима. *Грађа о њрошлости Босне* 6, 89–102.
- ШИШИЋ 1928: Фердо Шишић. *Летџојис Поја Дукљанина*. Београд: Српска краљевска академија.

*

- DAUTOVIĆ – DEDIĆ 2016: Dženan Dautović, Enes Dedić. Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 45, 225–246.
- ĐURĐEV i dr. 1957: *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*. Priredili Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić, Hazim Šabanović. Sarajevo: Orijentalni institut.

- LUCIUS 1666: Ioannes Lucius. *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amstelaedami: Apud Ioannem Blaeu.
- LJUBIĆ 1870: Sime Ljubić. *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*. 2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- MIKLOSICH 1858: Franz Miklosich. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: Guilelmus Braumüller.
- MORAVCSIK – JENKINS 1967: *De administrando imperio* / Constantine Porphyrogenitus. Greek text edited by Gyula Moravcsik; English translation Romilly James Heald Jenkins. Washington: Dumberton Oaks Center for Byzantine Studies.
- NAGY – NYÁRY, 1875: Iván Nagy, Albert Nyáry. *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490)*. I. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- NODILO 1893: *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae: (1451–1484)*. Priredio Natko Nodilo. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ORBINI 1601: Mauro Orbini. *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Pesaro: Apresso Girolamo Concordia.
- RAČKI 1867: Franjo Rački. Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina. *Rad JAZU* 1, 124–163.
- SMIČIKLAS 1904: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 2. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1905: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 3. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1906: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 4. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1912: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 10. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS i dr. 1981: Tadija Smičiklas, Stjepan Gunjača, Jakov Stipišić. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 17. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ŠIŠIĆ 1905: Ferdo Šišić. Iz arkiva u Körmendu. *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko-ga zemaljskoga arkiva* 7, 209–228.
- ŠIŠIĆ 1938: Ferdo Šišić. Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća. *Starine JAZU* 39, 129–320.
- ŠURMIN 1898: Đuro Šurmin. *Hrvatski spomenici*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЛАГОЈЕВИЋ – МЕДАКОВИЋ 2002: Милош Благојевић, Дејан Медаковић. *Историја српске државности*. Књига 1: Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције. Нови Сад: Српска академија наука и уметности и др.
- ГЛУШАЦ 1912: Васо Глушац. *Повеље Матије Нинослава бана босанскога и народности његових поданика*: са факсимилом двију повеља. Бања Лука: [В. Глушац].
- ДИНИЋ 2003: Михаило Динић. О називима средњовековне српске државе – Славонија, Србија, Рашка. *Из српске историје средњег века*. Приредио Властимир Ђокић. Београд: Equilibrium, 161–171.
- ДИНИЋ 2003а: Михаило Динић. Државни сабор средњовековне Босне. *Из српске историје средњег века*. Приредио Властимир Ђокић. Београд: Equilibrium, 229–304.
- ДИНИЋ 2003б: Михаило Динић. Дубровачки трибути. *Из српске историје средњег века*. Приредио Властимир Ђокић, Београд: Equilibrium, 711–755.

- ЂЕРИЋ 1914: Василије Ђерић. *О српском имену у зајаднијим крајевима нашега народа*. Београд: Штампарија „Достија Обрадовића”.
- ИСАИЛОВИЋ 2011а: Невен Исаиловић. Брачни планови Котроманића и државна политика Босне половином XV века. *Паг српске Десјошовине 1459. године*: зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године. Уредник Момчило Спремић. Београд: Српска академија наука и уметности, 203–214.
- ИСАИЛОВИЋ 2014: Невен Исаиловић. *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду. (докторска дисертација у рукопису, доступна на линку: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9326/bdef:Content/get>).
- ИСАИЛОВИЋ 2015: Невен Исаиловић. Трговински уговори између Босне и Дубровника у средњем веку: дипломатички осврт. *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*. Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске, 235–258.
- ИСАИЛОВИЋ 2017: Невен Исаиловић. Помени предака и сродника у средњовековним босанским повељама. *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*. VIII. Уредник Гордана Јовановић. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”; Београд: Институт за српски језик САНУ, 103–111.
- КОМАТИНА 2016: Ивана Коматина. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт.
- МИХАЉЧИЋ – ЂИРКОВИЋ 1999: *Лексикон српској средњег века*. Уредници Раде Михаљчић, Сима Ђирковић. Београд: Knowledge.
- НЕДЕЉКОВИЋ 1983: Бранислав Недељковић. Неколико података о нашем језику из архива Дубровачке републике. *Историјски часопис* 29–30, 101–115.
- РУДИЋ 2006: Срђан Рудић. *Власиела Илирској дубровника*. Београд: Историјски институт.
- РУДИЋ 2009а: Срђан Рудић. Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника. *Средњовековно право у Срба у ојлегалу историјских извора*: зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009. Уредници Сима Ђирковић, Коста Чавошки. Београд: Српска академија наука и уметности, 217–232.
- СПРЕМИЋ 1994: Момчило Спремић. *Десјош Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд: Српска књижевна задруга.
- СТАНОЈЕВИЋ 1902: Станоје Станојевић. Српско име у западним српским крајевима. *Српски књижевни гласник* 7, 39–47.
- СТАНОЈЕВИЋ 1923: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 14. Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет. *Глас Српске Краљевске академије* 106, 50–96.
- СТАНОЈЕВИЋ 1933: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља. *Глас Српске Краљевске академије* 157, 155–219.
- СТАНОЈЕВИЋ 1934: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 23. Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља. *Глас Српске Краљевске академије* 161, 27–53.
- СТЕПЧЕВИЋ – КОВИЈАНИЋ 1955: Иво Стјепчевић, Ристо Ковијанић. Хранићи-Косаче у которским споменицима. *Историјски часопис* 5, 311–321.
- ТОШИЋ 2011: Ђуро Тошић. Босанска назови „кривица” за пад Српске деспотовине. *Паг српске Десјошовине 1459. године*: зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године. Уредник Момчило Спремић. Београд: Српска академија наука и уметности, 185–193.
- ЂИРКОВИЋ 1964: Сима Ђирковић. Сугуби венац: прилог историји краљевства у Босни. *Зборник Филозофског факултета у Београду* 8/1, 343–370.
- ЂИРКОВИЋ 1964а: Сима Ђирковић. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.

- ЋИРКОВИЋ 1964б: Сима М. Ћирковић. *Херцеџ Сџефан Вукчић Косача и његово доба*. Београд: Научно дело и Српска академија наука и уметности.
- ЋИРКОВИЋ 1974: Сима Ћирковић. Русашка господа. *Историјски часопис* 21, 5–17.
- ЧРЕМОШНИК 1940: Грегор Чремошник. Оригинални документи јужно-словенских владара у Млетачком архиву. *Сјоменик Српске краљевске академије* 93, 121–132.
- *
- АЊЧИЋ 1985: Младен Ањчић. *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду (магистарски рад у рукопису).
- АЊЧИЋ 1999: Младен Ањчић. *Jajce: portret srednjovjekovnoga grada*. Split: Музеј хрватских археолошких споменика.
- АНЂЕЛИЋ 1970: Паво Анђелић. *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*. Сарајево: Академија наука и уметности Босне и Херцеговине.
- АНЂЕЛИЋ 1982: Паво Анђелић. *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. Сарајево: Свјетлост.
- БАБИЋ 2000: Анто Бабић. Традиција и историјско право у односима између Босне и Дубровника у средњем вијеку. *Bosna Franciscana* 12, 241–247.
- БРКОВИЋ 2005: Милко Брковић. Босанско-хумски кршћани у крижишту папине и Угарске политике према Босни и Хуму. *Fenomen „krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: zbornik radova*. Сарајево: Институт за историју; Загреб: Хрватски институт за повјест, 129–178.
- ДŽАЈА 2006: Срећко Дžаја. „Добри Бошњани” и „boni homines”. *Dijalog* 1–2, 105–130.
- GOLDSTEIN 2008: Ivo Goldstein. „Zemljica” Bosna – to horion Bosona u „De administrando imperio” Konstantina VII Porfirogeneta. *Zbornik o Pavlu Anđeliću*. Уредник Марко Караматић. Сарајево: Франјевачка теологија, 97–109.
- ЈИРЕЌЕК 1904: Константин Јирећек. Die Mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner. *Archiv für slavische Philologie* 26, 161–214.
- КОРАЋ 2008: Дијана Кораћ. *Vjera u Humskoj zemlji*. Mostar: Црква на камениу.
- KURSAR 2013: Vjeran Kursar. Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries). *Otam* 34, 115–161.
- KURTOVIĆ 2011: Esad Kurtović. Seniori hercegovačkih vlaha. *Zbornik radova Hum i Hercegovina kroz povijest*. Књига I. Загреб: Хрватски институт за повјест, 647–695.
- ЛОВРЕНОВИЋ 2012: Дубравко Ловреновић. *Bosanska kvadratura kruga*. Сарајево: Добра књига; Загреб: Synopsis.
- ЉУБИЋ 1864: Сима Љубић. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske: na podučavanje mladeži*. [Ријека]: Ријеки Емидија Моговића тискарски Камени. Завод.
- MRGIĆ-RADOJČIĆ 2004: Jelena Mrgić-Radojčić. Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State. *Istorijski časopis* 51, 43–64.
- ŠIDAK 1975: Jaroslav Šidak. *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*. Загреб: Свеучилишна накллада Liber.
- ŠUNJIĆ 1996: Marko Šunjić. *Bosna i Venecija: odnosi u XIV. i XV. st.* Сарајево: Хрватско културно друштво „Напредак”.
- ŠUNJIĆ 2010: Marko Šunjić. Slaveni nastanjeni na području ankonitanskog distrikta u 15. stoljeću. *Spomenica akademika Marka Šunjića: (1927–1998)*. Уредник Дубравко Ловреновић. Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву, 35–52.
- ŽIVKOVIĆ 2010: Tibor Živković. On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages. *Spomenica akademika Marka Šunjića: (1927–1998)*. Уредник Дубравко Ловреновић. Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву, 161–180.

Neven Isailović

REFERENCES TO THE SERBIAN NAME IN THE MEDIEVAL BOSNIAN DOCUMENTS

Summary

The article discusses references to the Serbian name in the medieval Bosnian charters and letters (from the 13th to the 15th centuries), with a special regard to the question of existence and perseverance of the tradition of Serbian statehood in the mediaeval Bosnia and its constituent parts, as well as to the issues related to the identification of language and population. It has been established that Serbs, Serbia, Serbian rulers, Serbian language, as well as Raška (Rascia) and the rulers of Raška, appear occasionally in various and mainly mutually independent contexts. While the traditions of the former state and national unity were present in the first half of the thirteenth century, their reflection is no longer present in the documents from the time of Ban Stjepan II (if not earlier). Only in Hum, which Stjepan fully conquered by 1326, the original ethnic and subsequent social division into the Serbs and the Vlachs was retained up until the end of the medieval Bosnian state and even during the Ottoman rule. The return of the Serbian name in the documents of the Bosnian rulers after the coronation of Tvrtko Kotromanić as the king of Bosnia (in 1377) was associated with the ruling ideology, but also linked with practical reasons (primarily related to relations with Dubrovnik). After the death of Tvrtko, the statehood of the Nemanjić dynasty was definitively transferred to and continued by the Serbian Despotate, but the kings of Bosnia still adorned their titles by calling themselves the kings of Serbs (i.e. Rascia, in the Latin *intitulatio* formulae) and raised the annual revenues owed by the Commune of Dubrovnik. They, however, did not pretend to be the supreme Serbian rulers and followers of old state traditions. Bosnian nobles did not have any references to the motives that had to do with Serbian statehood or nationality in their documents. Their identity was more closely linked to their status of the members of the Bosnian state assembly and to their own patrimony. In an ideological sense, the indirect exception was the title of the Duke of St. Sava carried by the members of the Kosača family since 1449. Between 1432 and 1454 there were several examples of references to the Serbian lords in *inscriptio generalis* and *promulgatio* formulae, but those were taken from typical forms. On the other hand, the Serbian language is the only language that is mentioned in documents of the Bosnian rulers and nobles written in the vernacular, but it should be kept in mind that it appears just in five out of approximately 430 documents. On the seals, the Serbian name was not mentioned, but the coat of arms of the Nemanjić dynasty was present on the great seal during the reigns of King Tvrtko I and King Dabiša, and the title of “King of Rascia” even later.

Key words: Bosnia (mediaeval), Serbs, Serbian language, documents, charters, letters, diplomatics, tradition, rulers’ ideology, Middle Ages.

Историјски институт
Београд
neven.isailovic@iib.ac.rs

УРЕДНИК

Проф. др Зорица Никитовић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

академик Јасмина Грковић-Мејдор (САНУ),
академик Бранко Летић (АНУРС),
др Срђан Рудић, проф. др Наташа Драгин, проф. др Зорица Никитовић,
проф. др Радмило Пекић, проф. др Јелица Стојановић,
доц. др Виктор Савић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Академик Десанка Ковачевић-Којић, САНУ
Академик Александар Лома, САНУ
Академик Бранко Летић, АНУРС

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР НАУЧНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

Проф. др Младенко Саџак, проф. др Бране Микановић,
проф. др Ранко Поповић, доц. др Драга Мاستиловић,
доц. др Боривоје Милошевић, др Драгана Бедов

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ

**СРПСКО ПИСАНО НАСЉЕЂЕ И ИСТОРИЈА
СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ И ХУМА**

БАЊА ЛУКА – ИСТОЧНО САРАЈЕВО
2018